

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FE'L NISBATLARINING
QIYOSIY TAHLILI

O'ktamova Moxigul Xamidullo qizi

FarDu katta o'qituvchisi, uktamovamoxigul@gmail.com

Saidvaliyeva Sayrambonu Ilyosjon qizi

FarDu talabasi

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi fe'l nisbatlari tizimi qiyosiy-grammatik asosda tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida har ikki tilda fe'l nisbatlarining turlari, ularning morfologik va sintaktik ifodalanish xususiyatlari hamda nutqda qo'llanish doirasi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, turli olimlarning ushbu mavzudagi tadqiqotlari solishtirilgan, fe'l nisbatlarining o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi hamda ularning tarjima jarayoni va chet tilini o'qitishdagi ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** fe'l nisbatlari, aniq nisbat, majhul nisbat, o'zlik nisbat, birgalik nisbat, orttirma nisbat, morfologik va sintaktik xususiyatlar.*

***Annotatsion:** In this article, the system of verb voices in English and Uzbek has been analyzed on a comparative-grammatical basis. In the course of the research, the types of verb voices in both languages, their morphological and syntactic features, as well as their functional use in speech have been examined. In addition, the studies of various scholars on this topic have been compared, and the similarities and differences of verb voices have been highlighted.*

***Keywords:** verb voices, active voice, passive voice, reflexive voice, reciprocal voice, causative voice, morphological features, syntactic features*

***Аннотация:** В данной статье система залогов глагола в английском и узбекском языках была проанализирована на основе сравнительно-грамматического подхода. В ходе исследования были рассмотрены виды*

глагольных залогов в обоих языках, их морфологические и синтаксические особенности, а также сфера их функционирования в речи. Кроме того, исследования различных ученых по данной теме были сопоставлены, а сходства и различия в системе залогов были освещены.

Ключевые слова: *Залог глагола, действительный залог, страдательный залог, возвратный залог, взаимный залог, причинный залог, морфологические особенности, синтаксические особенности*

Til inson muloqotining ajralmas vositasi bo'lib, u nafaqat ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita, balki tilning ichki mantiqiy tuzilishi, funktsional xususiyatlari va semantik qatlamini aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida ham namoyon bo'ladi. Fe'l so'z turkumi va uning nisbat kategoriyasi gap tarkibi va ma'no qatlamini shakllantirishda, harakatning subyekt va obyekt bilan o'zaro munosabatini ifodalashda, shuningdek, sintaktik va morfologik strukturani belgilashda muhim ahamiyatga ega. Ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lishiga qaramay, fe'l nisbatlari tizimi har ikki tilda o'ziga xos struktura va qo'llanish xususiyatlarini namoyon qiladi, bu esa ularni qiyosiy jihatdan o'rganishni tilshunoslik, tarjima va chet tilini o'qitish sohalarida ilmiy jihatdan muhim qiladi. Shu nuqtai nazardan, fe'l nisbatlarining lingvistik xususiyatlarini chuqur o'rganish va ularning struktural xususiyatlarini yoritish tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalarini boyitishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda fe'l nisbatlari kategoriyasi morfologik va sintaktik tizim doirasida keng tadqiq etilayotgan dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Jahon tilshunosligida fe'l nisbatlari muammosi bo'yicha olib borilgan izlanishlarda R. Kirk¹, S. Grinbaum², R. Xaddleston³, J. Pullum⁴, D. Biber⁵ singari ingliz

¹Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – P. 159–165.

²Greenbaum S. The Oxford English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P. 73–80

³Huddleston R. Introduction to the Grammar of English. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – P. 134–142.

⁴Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 1428–1445.

⁵Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Longman, 1999. – P. 936–945.

tilshunoslarining tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning ilmiy asarlarida active va passive nisbatlarning strukturaviy modellari, sintaktik transformatsiya jarayonlari, yordamchi fe'llar ishtirokidagi passiv shakllarning grammatik mexanizmi hamda nisbat kategoriyasining semantik xususiyatlari atroflicha yoritilgan. Shuningdek, rus tilshunosligida ham mazkur masala keng tadqiq etilgan bo'lib, M. Y. Bloh⁶, V. V. Vinogradov⁷, L. V. Sherba⁸ kabi olimlarning ilmiy ishlari nisbat kategoriyasining nazariy asoslarini ishlab chiqishda muhim o'rin tutadi. Ular fe'l nisbatlarini predikativlik, valentlik va sintaktik oppozitsiya bilan bog'liq holda tahlil qilib, nisbatning grammatik tizimdagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslab berganlar (snoska).

O'zbek tilshunosligida esa fe'l nisbatlari masalasi qiyosiy va nazariy yo'nalishda o'rganilib, bu borada Y. Yo'lchiyeva⁹, M. Ziyadullayeva¹⁰, F. Sharipova¹¹, Sh. Ibodullayeva¹², G. Raimberdiyeva¹³ kabi olimlarning tadqiqotlarini alohida ko'rsatib o'tish zarur. Ushbu olimlarning ilmiy ishlarida ingliz va o'zbek tillaridagi fe'l nisbatlarining morfologik shakllanishi, ularning sintaktik vazifalari, semantik tafovutlari hamda tarjima jarayonidagi o'ziga xos xususiyatlari qiyosiy asosda yoritilgan. Xususan, nisbat shakllarining affiksatsiya orqali ifodalanishi, passiv konstruktsiyalarning qo'llanish doirasi hamda ikki til tizimidagi funksional farqlar ilmiy tahlil obyekti sifatida qaraladi. Mazkur tadqiqotlar o'zbek tilida fe'l nisbatlari nazariyasining shakllanishi va rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan.

Ingliz va o'zbek tillarida fe'l nisbatlari kategoriyasi harakatning bajaruvchisi (subyekt) va harakat yo'naltirilgan predmet (obyekt) o'rtasidagi grammatik munosabatni ifodalovchi muhim morfologik va sintaktik kategoriya hisoblanadi. Ushbu kategoriya har ikki tilning grammatik tizimida mavjud bo'lishiga qaramay,

⁶ Blokh M. Y. A Course in Theoretical English Grammar. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1983. – P. 112–118.

⁷ Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Наука, 1972. – С. 45–52.

⁸ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 83–90.

⁹ Yo'lchiyeva Y. Ingliz va o'zbek tillarida fe'l nisbatlarining qiyosiy tahlili. – Toshkent: Fan, 2019. – 38–45-b.

¹⁰ Ziyadullayeva M. O'zbek tilida fe'l nisbatlarining semantik xususiyatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 55–62-b.

¹¹ Sharipova F. Fe'l nisbat kategoriyasining funksional-semantik tahlili. – Toshkent: Tafakkur, 2018. – 27–34-b.

¹² Ibodullayeva Sh. O'zbek tilida nisbat shakllarining sintaktik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2020. – 41–48-b.

¹³ Raimberdiyeva G. Fe'l nisbatlarining tarjima jarayonidagi xususiyatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 22–29-b.

ularning ifodalanish vositalari, strukturaviy xususiyatlari hamda funksional qo'llanilish doirasi jihatidan sezilarli farqlar kuzatiladi. Mazkur farqlar, avvalo, ingliz tilining analitik, o'zbek tilining esa agglutinativ til ekanligi bilan izohlanadi.

Morfologik jihatdan o'zbek tilida fe'l nisbatlari maxsus affikslar yordamida ifodalanadi va bu affikslar fe'l negiziga qo'shilish orqali yangi grammatik shakllarni hosil qiladi. Xususan, majhul nisbat -il, -in affikslari orqali hosil qilinadi: *yo'zildi, bajarildi, aytili*. Ushbu shakllarda harakat bajaruvchisi grammatik jihatdan ifodalanmasligi yoki ikkinchi darajali pozitsiyada bo'lishi mumkin. O'zlik nisbat esa -in affiksi yordamida ifodalanib, harakatning bevosita subyektning o'ziga qaratilganligini bildiradi: *yuvindi, kiyindi, tarandi*. Birgalik nisbat -ish affiksi orqali hosil qilinib, harakat bir nechta subyekt tomonidan o'zaro bajarilganligini anglatadi: *uchrashishdi, gaplashishdi*. Ortirma nisbat esa -dir, -tir, -kaz, -giz kabi affikslar yordamida hosil qilinib, harakatning boshqa shaxsga bajarilishi uchun sabab bo'linganligini bildiradi: *yo'zdirdi, o'qitdi, ishlatdi*. Ushbu holat o'zbek tilida nisbat kategoriyasining morfologik jihatdan rivojlanganligini ko'rsatadi.

Ingliz tilida esa fe'l nisbatlari asosan sintaktik va analitik vositalar orqali ifodalanadi. Aniq nisbat harakatning bevosita subyekt tomonidan bajarilishini bildiradi: *The student wrote the essay*. Majhul nisbat esa yordamchi *to be* fe'li va asosiy fe'lning uchinchi shakli (Past Participle) yordamida hosil qilinadi: *The essay was written by the student*. Bu konstruktsiyada obyekt subyekt pozitsiyasiga ko'chadi, harakat bajaruvchisi esa *by* predlogi orqali ifodalanishi yoki umuman tushirib qoldirilishi mumkin: *The essay was written*. Bu esa ingliz tilida nisbat kategoriyasi sintaktik transformatsiya orqali ifodalanishini ko'rsatadi.

Sintaktik nuqtai nazardan qaralganda, ingliz tilida majhul konstruktsiya gapning informativ markazini o'zgartirishga xizmat qiladi. Ya'ni gapda asosiy e'tibor harakat bajaruvchisiga emas, balki harakat natijasiga qaratiladi. Masalan: *The experiment was conducted successfully* gapida e'tibor harakat bajaruvchisiga emas, balki tajriba natijasiga qaratilgan. O'zbek tilida esa bunday ma'no majhul nisbat affiksi orqali ifodalanadi: *Tajriba muvaffaqiyatli o'tkazildi*. Bu holat har ikki tilda ham nisbat kategoriyasining kommunikativ vazifa bajarishini ko'rsatadi.

Semantik jihatdan fe'l nisbatlari harakatning yo'nalishi, bajarilish xarakteri va subyektning harakatdagi ishtirok darajasini ifodalaydi. Ingliz tilida orttirma va o'zlik ma'nolari alohida nisbat shakli orqali emas, balki sintaktik konstruktsiyalar orqali ifodalanadi. Masalan: *He made his brother clean the room* gapida orttirma ma'no *made* fe'li orqali ifodalangan. O'zbek tilida esa bu ma'no affiks yordamida ifodalanadi: *U ukasiga xonani tozalatdi*. Bu esa o'zbek tilining grammatik imkoniyatlari kengroq ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, har ikki tilda fe'l nisbatlari gapning semantik strukturasi shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Nisbat shakllari orqali harakatning bajaruvchisi, harakat yo'naltirilgan obyekt hamda harakatning bajarilish xarakteri aniq ifodalanadi. Bu esa fe'l nisbatlarining grammatik kategoriya sifatida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Fe'l nisbatlari kategoriyasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida ushbu kategoriya umumiy grammatik maqsadga xizmat qilsa-da, ularning ifodalanish mexanizmi va funksional xususiyatlari sezilarli darajada farqlanadi. Ingliz tilida nisbat kategoriyasi asosan sintaktik vositalar orqali ifodalansa, o'zbek tilida esa morfologik vositalar orqali ifodalanadi. Bu holat ingliz tilining analitik, o'zbek tilining esa agglutinatív til ekanligi bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, o'zbek tilida fe'l nisbatlari tizimi ingliz tiliga nisbatan kengroq rivojlangan bo'lib, unda o'zlik, birgalik va orttirma nisbat shakllari mustaqil grammatik shakllar sifatida mavjud. Ingliz tilida esa bu ma'nolar alohida grammatik shakl orqali emas, balki sintaktik va leksik vositalar orqali ifodalanadi. Bu esa ingliz tilida nisbat kategoriyasining strukturaviy jihatdan nisbatan soddaroq ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, fe'l nisbatlari tarjima jarayonida ham muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilidagi majhul (passive) konstruktsiyalar o'zbek tiliga ko'pincha majhul nisbat orqali tarjima qilinadi. Biroq ayrim hollarda tarjima jarayonida grammatik transformatsiya yuz beradi va majhul konstruktsiya o'zlik konstruktsiya orqali ifodalanishi mumkin. Bu esa nisbat kategoriyasining funksional moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Mazkur tahlillar shuni ko'rsatadiki, fe'l nisbatlari kategoriyasi har ikki tilning grammatik tizimida muhim o'rin egallaydi va ularning qiyosiy o'rganilishi tilshunoslikning nazariy va amaliy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan qiyosiy tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida fe'l nisbatlari kategoriyasi grammatik tizimning muhim va ajralmas komponentlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Ushbu kategoriya harakatning subyekt va obyekt o'rtasidagi munosabatini ifodalash, gapning semantik va sintaktik strukturasi shakllantirish hamda nutqning kommunikativ yo'nalishini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Har ikkala tilda ham aniq (active) va majhul (passive) nisbat shakllari mavjud bo'lib, ular harakatning bajaruvchisi va harakat yo'naltirilgan obyekt o'rtasidagi grammatik munosabatni ifodalashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida fe'l nisbatlari asosan analitik vositalar, ya'ni yordamchi fe'llar va sintaktik konstruktsiyalar orqali ifodalanadi. Xususan, majhul nisbat konstruktsiyasi yordamchi *to be* fe'li va asosiy fe'lning uchinchi shakli orqali hosil qilinadi hamda gapning sintaktik strukturasi transformatsiya asosida o'zgaradi. O'zbek tilida esa fe'l nisbatlari asosan sintetik usul, ya'ni affiksatsiya orqali ifodalanadi. Bu esa o'zbek tilining agglutinatив xususiyati bilan bevosita bog'liq bo'lib, nisbat kategoriyasining morfologik jihatdan keng rivojlanganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, o'zbek tilida o'zlik, birgalik va orttirma nisbat shakllarining mavjudligi ushbu kategoriyaning funksional imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Ingliz tilida esa bu ma'nolar alohida grammatik nisbat shakli orqali emas, balki sintaktik va leksik vositalar yordamida ifodalanadi. Bu esa ingliz tilida nisbat kategoriyasining strukturaviy jihatdan nisbatan soddaroq, o'zbek tilida esa murakkabroq va rivojlangan tizimga ega ekanligini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlil jarayonida fe'l nisbatlari kategoriyasining tarjima jarayonidagi ahamiyati ham aniqlandi. Ingliz tilidagi majhul konstruktsiyalar o'zbek tiliga ko'pincha majhul nisbat shakli orqali tarjima qilinadi, biroq ayrim hollarda tarjima jarayonida grammatik transformatsiya yuz berib, majhul konstruktsiya o'zlik konstruktsiya orqali ifodalanishi mumkin. Bu esa fe'l nisbatlarining

funksional moslashuvchanligini va ularning nutq jarayonida kommunikativ maqsadga muvofiq qo'llanilishini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqot natijalari fe'l nisbatlari kategoriyasining ingliz va o'zbek tillaridagi grammatik, semantik va sintaktik xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, ushbu tadqiqot qiyosiy tilshunoslik, tarjima nazariyasi hamda chet tilini o'qitish metodikasi uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Olingan natijalar ingliz va o'zbek tillarining grammatik tizimini qiyosiy o'rganish orqali ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashga, shuningdek, fe'l nisbatlari kategoriyasining nazariy asoslarini yanada boyitishga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar fe'l nisbatlarining funksional-semantik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganishga hamda ularning amaliy qo'llanilish doirasini kengaytirishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 232 b.
2. Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Fan, 2013. – 176 b.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006. – 276 b.
4. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 256 b.
5. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1982. – 312 b.
6. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва: Высшая школа, 1972. – 614 с.
7. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 440 с.
8. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. – Москва: Высшая школа, 2000. – 381 с.
9. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. – Ленинград: Просвещение, 1971. – 366 с.

10. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
11. Murphy R. English Grammar in Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – 396 p.
12. Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Longman, 1999. – 1204 p.
13. Greenbaum S. The Oxford English Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 652 p.